

**„БЪЛГАРСКА ВЪЗРОЖДЕНСКА ЛИТЕРАТУРА. ПРОБЛЕМИ, ЖАНРОВЕ, ТВОРЦИ“
ОТ ДОЧО ЛЕКОВ. Т. I и II. С., изд. „Наука и изкуство“, 1988**

Появата на двутомния труд „Българска възрожденска литература. Проблеми, жанрове, творци“ съвпада по една случайност с шестдесетгодишнината на автора му — проф. д-р Дочо Леков. В продължение на близо четири десетилетия Дочо Леков развива литературно-научна дейност, която не излиза извън рамките на Българското възраждане, за да му остане верен и до днес, въпреки изкушенията, когато волно или неволно е хвърлял поглед към старата българска литература или към следосвобожденските писатели, пренесли възрожденския дух и патос в новата книжнина. Със своята строго определена тематична територия Дочо Леков рязко се отдели от мнозина други литературни историци, известни с всеядността си, с прекомерната си самоувереност, които смятат, че цялата българска литература от Кирил и Методий до наши дни е тяхно леено владение, техен литературоведски диоцез. Затова пък научните му изследвания говорят за истинско, дълбоко познание на доосвобожденската ни книжнина, проучвайки проявите дори и на най-скромния книжовник, учителствувал в някое забравено и от Бога село и публикувал във възрожденския печат някоя и друга дописка или стихотворен опит. Свидетелство за това са научните му трудове, като например „Проблеми на българската белетристика през Възраждането“ (1970), „Литература — общество — култура. Литературносоциологически и литературноисторически проблеми на Българското възраждане“ (1982), както и разглежданият тук двутомник, в които той се стреми да открие определена закономерност в развитието на литературните явления, да проследи литературния процес в неговата пълнота, да включи в него и фактори, на пръв поглед извънлитературни и затова може би неизследвани досега. В други монографични изследвания и очерци Дочо Леков проследява живота и разглежда произведенията на писатели, участвували дейно в литературния живот през шестдесетте и седемдесетте години на XIX век: „Васил Друмев — живот и дело“ (1976), „Любен Каравелов“ (1977) и „Райко Жинзифов“ (1978). Той обаче не се задоволява само с изследване на жизнения път и на книжовното наследство на писатели от първи ранг, но търси мястото в развитието на българската изявна словесност и на литератори от втория и третия ешалон на тази епоха, за които също така издава отделни книги — „Тодор Пеев. Страници от живота и съдбата на един възрожденец“ (1978) и „Ради Иванов Колесов“ (1983).

С посочените трудове не се изчерпват литературноисторическите занимания на Дочо Леков, който пусна в научен оборот архивни материали, малко познати, а в отделни случаи съвсем непознати дори на специалистите. Тези автентични и във всяко отношение крайно интересни архивни материали, добре проучени, научно обработени и обстойно коментирани, обогатиха литературната наука за Възраждането („Из архива на Любен Каравелов“ — 1964, съвместно с Пв. Унджиева и Л. Минкова, „Литературен архив. Т. V. Из архива на Васил Друмев“ — 1973, „Литературен архив. Т. VI. Неофит Рилски. Приписки в библиотеката му“ — 1978, съвместно с А. Алексиева, „Тодор Пеев. Съчинения“ — 1976, „Ръкописните учебници на Добри Чинтулов“ — 1987). Не би трябвало да отминаваме и съставителствата и редакциите съвместно с други публикатори на Дочо Леков на няколко сборника и на издания с избрани или събрани произведения на възрожденски писатели, като Любен Каравелов, Райко Жинзифов, Васил Друмев, Добри Войников, Илия Р. Блъсков, както и участието му в съставителството и редакцията като зам. главен редактор на тритомния „Речник на българската литература“ и т. и. В изданията на възрожденските писатели проличава научното отношение на Дочо Леков към проблемите на текстологията, усилията му да даде в ръцете на читателите произведенията на известни наши писатели, без да се накърни с каквито и да било словоизменения и поправки оригиналният текст, придружен от добре премислени и издържани във всяко отношение коментари и бележки. Наред с всичко това трябва да отбележим и неговата дългогодишна преподавателска работа в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, а по-късно и досега в Софийския университет „Климент Охридски“.

Двутомникът „Българска възрожденска литература. Проблеми, жанрове, творци“ по същество е продължение на предните научни изследвания на Дочо Леков, изследвания върху проблеми от рода на фолклор — литература, възрожденски театър и драма, възрожденска периодика и публицистика, основни тенденции в развитието на възрожденската литература и култура, социология на литературата, характерни етапи в растежа на преводната литература, взаимодействие между писател и възрожденски читател, поява и отклик на литературната критика, начало и специфика на поествователното изкуство, своеобразие и динамика на възрожденския литературен процес и т. и.

Поместените в него статии, очерци и студии са писани в продължение на много години, някои от тях се появяват по различни поводи, но всичките отразяват научните интереси и възгледи на Дочо Левков, методите на изследване и научна работа та, ако щете, дори и увлеченията, и пристрастията му. Но вместо очакваната хронологична подредба ние ги виждаме включени в осем раздела според техните тематично-жанрови особености. По този начин се постига не само по-осезателна прегледност на съдържанието, но се подчертават и връзките между тях, общото, което ги обединява, методологичното единство на двутомника, патосът на научното търсене, анализирани и обобщени. Тези произведения на Дочо Левков се характеризират с пълно и задълбочено проучване на темите, с издирване на причини и следствия за появата и развитието на едно или друго книжовно явление, с използване на убедителна и обилна аргументация в защита на схващания и тези, с акцентуване на най-характерното и значимото, с търсене на общото и трайното в частното и в привидно епизодичното, с домогване до принципни изводи и обобщения, с усилия да се намери и определи точно мястото на разглежданите писатели и книжовници и на произведенията им в общия литературен и културно-духовен процес през епохата на Възраждането.

В една бележка, дадена на следтитлната страница в първия том, двутомникът е определен като учебник, предназначен преди всичко да задоволява потребностите на студентите от нашите висши училища и университети. Въпреки това обаче по своеобразния на проблематиката и характера на проучванията, на методи и изложение, най-общо казано, разглежданият труд мъчно може да се класифицира и приеме като учебно помагало. Между другото и по простата причина, че като изключим две-три работи от рода на „Найден Геров — първият български поет“ и „В света на белестрита Илия Бълъков“, в големата си част статиите и студиите на Дочо Левков разглеждат отделни, частни проблеми и страни от литературното творчество на някои възрожденски писатели или пък третираат по-обща явления и процеси, които едва ли могат пряко да обслужат студентите освен ако те имат по-широки литературни и общокултурни интереси. Към посочените по-горе статии бихме могли да прибавим и други две изследвания, ако не бяха дадени на различни места в двутомника, което е направено поради определени композиционно-жанрови съображения. В раздела „Три белегистри“ на първия том е поместена студията „Васил Друмев — родоначалник на нов жанр в българската литература“, а в раздела „Възрожденското позорище и драма“ на втория том намираме очерка „Васил Друмев — драматург“, който може да се приеме като продължение на студията. Обединени в едно, те могат да дадат една вече по-цялостна представа за писателя. Тази представа би била пълна, ако към тях авторът беше прибавил и една „лекция“ за литературния критик и публициста Васил Друмев.

Срещат се и други подобни случаи, присъдени в различни раздели на двутомника, когато за един писател са дадени две или повече изследвания,

но с тази разлика, че дори и да бяха обединени, те не могат да го представят цялостно и следователно да играят ролята на традиционния школки „урок“, па макар и той да е предназначен за студенти от университетите. Да вземем например двете публикации за П. Р. Славейков — „Някои проблеми от творчеството на П. Р. Славейков и националноосвободителното движение“ (т. I, раздел „Поет—епоха—читател“) и „Славейков — трибун на волното публично слово“ (т. II, раздел „Журналистика и публицистика“). В случая се натъкваме само на изследвания върху две страни от многогранното и многожанрово литературно наследство на поета, чиято сладкогласна муза търси начини и средства за изява в най-различни области на литературното творчество, а публичното му перо воюва на разни фронтове, като винаги преследва точно определени патриотични и културно-просветни задачи и цели. Тези теми са обект на проучвания и на други литературни истории, но Дочо Левков не се задоволява само с традиционното конкретно-школко разглеждане на темата, с познатите литературно-критични похвати и анализи, но отива и по-натък — полага усилия да открие и свой „терен“ за работа и преди всичко се стреми да се домогне до по-общозначими тенденции и обобщения, които представят П. Р. Славейков като поет и публицист на големите общонационални явления и процеси.

Друг характер имат проучванията на Дочо Левков върху книжовното дело, педагогическата дейност и живота на възрожденския поет Добри Чинтулов, поместени също в два различни раздела на двутомника. Първата от тях — „Неизвестни преводи на Добри Чинтулов и историята на тяхното откриване“ (т. I, раздел „Преводът през Възраждането“) е от рода на така нареченото литературно следотърсачество и откривателство, което ни запознава с мъките на литературния историк, тръгнал по следите на ръкописни учебници, по-точно казано, на техните преписи, с които си е служил Добри Чинтулов и които са плод на учителските му занимания. За частие търсенията на историка не отиват нахалос — в края на краищата той открива някои преписи на ръкописни Чинтулови учебници. За Дочо Левков те са истинска мина за изследване и за попълване на преподавателското „досие“ на Добри Чинтулов, за чиято учителска дейност малко се знаеше досега. Трябва да се отбележи, че именно тоа литературно откривателство, тези научни издирвания представляват най-„четивният“ материал в двутомника. Но наред с външната, следотърсаческата работа би трябвало да очакваме и по-подробно изследване и анализирани на ръкописната находка. И наистина по-подробно разглеждане на тези преписи от ръкописните учебници на Добри Чинтулов намираме в една студия от друг характер — „Риториките и българското училище, литература и култура“ (т. I, раздел „Литературна критика. Литературна култура“), в която най-много място е отделено на преписите от ръкописните риторика, по които Добри Чинтулов е преподавал тази своеобразна учебна дисциплина, по-късно изчезнала неусетно от програмите на българските училища.

В действителност риториките са играли ролята на учебници по теория на литературата, които малко по-късно са носили вече други наименования, а именно ръководства по словесност, анализирани в „Ръководствата по словесност през Възраждането“. „Риториките дават първите системни познания за различни категории на художественото слово. Чрез тях се изясняват смисълът и функциите на метафората, метонимията и синекдохата, семантичната, интонационната и логико-конструктивната роля на периода. Изучил способите за структуриране на изреченията в периода или на сложния период в хрия, журналистът, публицистът или белетристът направлява ритъма на словото, достига до силата на внушението“ — отбелязва Дочо Левков. Така че по онова време риториките са учебници не само по „пийтическа проза“, по красноречие и ораторско изкуство, но същевременно са и учебници по литературоведска терминология, по проблемите на художественото слово, на литературната наука. Дочо Левков прави обстоятелно проучване на този препис от ръкописния учебник, състоящ се от три части, от които последната не е запазена, но е известна по спомените на М. Греков, ученик, а по-късно и колега на Добри Чинтулов в Сливен. Всъщност това са две части от един и същи труд, които Дочо Левков обединява, разширява и по-задълбочено проучва в предговора към отделното издание на тези и на още няколко други преписа от ръкописните учебници на Добри Чинтулов*. В първия том на своя труд Дочо Левков е включил още две публикации за Добри Чинтулов — студията „За хронологията и за „периодизацията“ на Чинтуловата поезия“ и една по-малка работа — „Фолклорът и поезията на първия български революционен поет“, които, макар и да представляват проучвания върху странични, специални теми, всъщност засягат и някои общи положения и отлики на поезията му. Но все пак, за да се получи пълен научен „портрет“ на Добри Чинтулов, би трябвало да му се посвети отделна студия върху цялото му поетическо наследство.

Научните интереси на Дочо Левков навярно са съсредоточени главно върху литературното наследство и личността на Любен Каравелов, за което свидетелствуват поместените в двутомника пет разнородни по съдържанието си изследвания. А това говори, че Любен Каравелов е наистина от рода на „онези универсални натури, които мислят и работят едновременно върху различни въпроси и произведения. Той може... да прекъсне редактирането на някоя дописка, за да завърши и предаде на словослагателя започната статия, да се отдели за момент от някой превод, за да напише отзив за новоизлязла книга. При него състоянието на *прегласа* почти липсва“ — както отбелязва Дочо Левков в „Творческия процес при Каравелов“, едно несъмнено добросъвестно изследване, с чиято проблематика малцина литературоведи се занимават у нас. И в края на което срещахме смелия извод, че Любен Каравелов „не изживява никакъв идеен прелом и през периода на

„Знание“ продължава да е верен на революционните си принципи“. В него е засегнат съвсем мимоходом или в подтекста и въпросът за превода, разгърнат нашироко и убедително, в любопитни съпоставки и паралели, придружени с умно премислени наблюдения и обобщения в „Любен Каравелов — преводач“. Известна връзка съществува между „Каравелов — журналист и публицист“ и „Народоведът и белетристът Каравелов и проблемите на фолклора и етнографията“. Ако в първия труд е проследена трескавата дейност на един от големите първомайстори на българския периодичен печат и е обгледано неговото изумително по размерите си наследство в тази област, то във втория — тайното влечение на писателя към фолклора, който му дава „възможност да почувства с пълна сила красотата и изразителността на народната реч, въздействието на словото“ и към етнографията, без чието опознаване белетристът трудно може да работи. Със своята системна събирателска и изследователска работа в тази област Любен Каравелов се е готвил „да осъществи огромните си проекти“ и замисли, но тежките условия, при които е живял и действувал, „както и преждевременната му смърт“ не му позволяват да стори това. Не само в публикациите му, но и в онези му архив Дочо Левков открива редица документи, които убедително доказват, че Каравелов се е готвил сериозно „да се утвърди като крупен фолклорист и етнограф от общославянски мащаб“.

В първия том са поместени още две научни разработки на Каравелови теми. Въпреки че и в двете се разглеждат двата основни дяла в художественото наследство на писателя, те всъщност представляват проучвания на специална проблематика и анализите на стиховете и разказите се правят, за да се докаже, да се осветли именно тази проблематика. Това е характерно особено за „Каравелов като социолог в белетристиката си“, където се проучва влиянието, доста определено и недвусмислено, на тогавашната напредничата социологическа мисъл върху повествователното му изкуство. Голям е интересът на Любен Каравелов към съчиненията на модните по онова време социолози, вулгарни материалисти, позитивисти, просветители от рода на Бокл, Дрепер, Мошето, Бюхнер, Фохт, Хъкли, Д. Писарев и другите руски революционни демократи, о чийто схващания се опира в публицистиката си, както и в изграждането на един или друг образ в прозата си. И неслучайно някои наши литературни историци го обвиняват в социологизъм и въз основа на това „обвинение“ рязко снижават оценката на разказите и повестите му. Струва ми се, че още по-вярх и печатът на революционните идеи, главно на руските революционни демократи върху съдържанието и формата на стиховете му, в които още по-пряко и открито изразява политическите идеи на своето време и борбите на своя народ. Той е един от създателите на политическата песен у нас, но едва ли може да се нарече неин основоположник, както смята Дочо Левков, защото преди него и наред с него се появяват стихове, които можем да определим като политически песни. Но върно е, че Любен Каравелов е най-последователният и създател, най-плодовитият в тази област. Нещо повече — той отива до крайното, до едно, бих ка-

* Ръкописните учебници на Добри Чинтулов. Издирал, проучал и подготвил за печат Дочо Левков. С., БАН, 1987.

зал, непохватно остихотворяване на своите статии, най-често на уводните статии на вестниците, които издава. „Затова стихотворенията във вестниците на Каравелов са подчинени на политическите акценти на уводната статия — пише Дочо Леков, — в определени случаи даже перефразират в мерена реч онези пасажки от нея, в които публицистът формулира идеята.“ Разбира се, това става за сметка на формата, обикновено лишена от поетически достойнства. Ето защо трудно можем да се съгласим с опитите на Дочо Леков да възкреси за нов живот някои отдавна вече забравени стихове на Каравелов, твърде популярни преди и непосредствено след Освобождението. Може би право на съществуване днес могат да имат само две-три от тях, и на първо място „Хубава си, моя горо“, която „се ползва с популярността и обаянието на неофициални национален химн“, както се изразява Дочо Леков.

Трудно заштитима е и тезата, застъпена в статията „За литературната периодизация на Българското възраждане“ за крайните граници на Възраждането, по-точно казано, не за началната, а за последната граница, която Дочо Леков премества от такова крупно историческо събитие като Освободителната руско-турска война, преломно, водоразделно във всяко отношение, на десетилетието след войната, до края на осемдесетте години. Вярно е, че духът на възрожденските идеи витае над литературата през осемдесетте години, но потрепващите събития изпълват литературата, наситят я с една нова емоционалност, с нови мисли и упования. Става дума за литературата в Княжеството и Източна Румелия, но не и в останалите под робство български земи, доколкото в тях се появяват литературни произведения, където книжовниците продължават „традициите на периода от 70-те години в зависимост от задачите на създалата се нова политическа обстановка“.

В двутомника проличава желанието на Дочо Леков да открива литературно-културни и социологически територии, непривлекли в достатъчна степен досега вниманието на литературните историци или изобщо недокоснати от тях. Още в „Уводни думи“ той изразява намерението си да постави и да изследва в двутомника „непроучени или малко проучени проблеми“, което и прави в такива свои изследвания като „Вместо предисловие—“ Възрожденския предговор“, в което авторът установява спецификата и предназначението на този предговор, като „Цариградският литературен кръг“, оказал немалко влияние върху развитието на нашата книжнина и периодика. В тази категория публикации можем да поставим например „Васил Д. Стоянов — популяризатор и изследовател на българската литература и култура в Чехия“, която хвърля допълнителна светлина върху дейността като книжовник и върху личността на един от създателите на Българското книжовно дружество. Във връзка с това трябва да кажем, че ние все още не познаваме книжовното наследство на този наш деен публицист и литератор и че е време и то да стане достояние на по-широк кръг читатели. Или изследването „За три обясни, но необнародвани превода на Христо Ботев“, внушаващо идеята, че ако се предприеме ново „задълбочено проучване на „Нова България“ и в текстологически, и в

литературноисторически план“, „не е изключена вероятността да се тръгне по следи, които биха отведи към нови податки за един уникален архив, в който могат да се открият както предпологаеми, така и никому неизвестни ръкописи на изключителния революционер и творец“. В този аспект на научни търсения е изградена и работата „Българската литература в сборника на Н. В. Гербел „Поесия славян“, а известно е, че същият сборник е използван от Вазов и Величков при съставяне на тяхната популярна някога „Българска христоматия...“ Същото може да се каже и за „Периодическо списание“ и проблемите на литературната критика и култура“, в която се разглежда само един дял от богатството на това голямо периодично издание, без което не може да мине нито един от изследователите на нашата литература и култура от епохата на Възраждането. Всъщност главните сътрудници на списанието в областта на литературната критика са Нешо Бончев и Васил Друмев. И ако Нешо Бончев участва само с няколко статии, то Васил Друмев изнася на плещите си цялата тежест на този отдел, справяйки се успешно с нелеката задача, която си поставя, като проявява една изненадваща подготовка и строг литературно-естетически критерий, както в критическите анализи на съвременната книжнина, така и в литературноисторическите си публикации.

В двутомника, а и в други публикации, невключени в него, Дочо Леков обръща поглед към проблеми, които все повече и повече го увличат и които все още не са обект на изследване от нашето литературознание. Тези проблеми малко или повече са засегнати в разделите „Поет—епоха—читател“ и „Творчески процес. Читателска публика“, където по-определено се подчертава въздействието на литературата и на писателя върху читателя и читателската публика въобще, както и обратното въздействие, идващо от читателя и читателската аудитория към писателя и литературата. Такива взаимодействия е имало и ще има винаги, тъй като читателят не се отнася безучастно към творбата и нейния автор и често търси начин да изрази мнението си и по различни пътища да го доведе до знанието на творца, който естествено проявява жив интерес към реакциите и въздействията му. Дочо Леков открива и проучва тази обратна връзка и на места я маркира бегло, мимоходом, без да я поставя в центъра на изследванията си. Наброски от този тип върху същата тема откриваме и в труда му „Литература—общество—култура“ (1982), но едва в своята неиздадена още докторска дисертация „Писател—творба—възприемател през Българското възраждане“ зависимостта между писател и възприемател става основна тема, образува сървината на проучванията му. Така триадата „писател—творба—възприемател“ получава сериозно научно осветление, със сложната си проблематика влиза в нашето съвременно литературознание и несъмнено ще привлече вниманието и на други литературни историци.

Двутомникът на Дочо Леков е широкообхватно научно изследване на българската литература и култура през епохата на Възраждането. Въз основа на огромен материал, събран в продължение на много години с една завидна последовател-

ност и системност, авторът проследява развитието на редица значителни явления, проблеми, взаимоотношения, закономерни процеси, разглежда творческото наследство на писатели и книжовници, тяхната душевност и съдба и изважда на преден план същественото и трайното в отделни книги и периодични издания, за да определи мястото им в литературно-културния процес. Трябва да

кажем определено, че проф. д-р Дочо Леков се справя успешно с нелеката задача, която си е поставил в своята „Българска възрожденска литература. Проблеми, жанрове, творци“, заслужено привлича вниманието не само на специалисти, но и на една далече по-широка читателска аудитория.

Иван Сестримски

ОСВЕТАВАНЕ НА НЕЖНАТА СПИРАЛА

„НЕОСВЕТЕНИТЕ ДВОРОВЕ НА ДУШАТА“ от НИКОЛАЙ ЗВЕЗДАНОВ. С., БП, 1987

Очаквах книгата на Николай Звезданов „Неосветените дворове на душата“ (1987) с нетърпение и критическа ревност. Трябваше отдавна да се появи такова цялостно изследване на творчеството на Калиманския сказател и съвсем не е случайно, че неговият автор е роден точно в този странен Северозапад и че всичко, което го заобикаля, „е част от топонимията на реалната и митична Радичкова държава.“ Може би преслено ще прозвучи, че прочетох книгата на един дъх, като роман, с някаква особена, душевна наслада. Всичко уж толкова познато, но всъщност сякаш едва сега започнах да разчитам знаците от тайнописа на Радичковата нежна спирала, да се изкачвам по-уверено по стръмнината на своите и на неговите въртени Хималаи. Насочваше ме неназрачно, дискретно и умно авторът на тази толкова изповедна и философска задълбочена книга.

Наред със сериозната теоретична подготовка, с обширните познания на българската, руската и световната литература Звезданов е подходил към творчеството на своя любим автор и с голямо лично пристрастие. Като отделни цветни илюстрации се появяват страници с описания на срещи и разговори с Йордан Радичков. Те именно внасят особения аромат и цвят, достоверност и голяма четивност и допринасят за по-прякото възприемане на живия и оригинален портрет на големия художник белетрист. Есеистично-изповедният тон подсказва възможности на автора не само в сферата на сериозните литературоведски обобщения, но и в областта на художественото писателско поприще.

Композицията на книгата „Неосветените дворове на душата“ се състои от три части, въведение и послесловие. Веднага се разбира колко точно е премислена тази стройна архитектура, как добре са свързани отделните части една с друга и колко върна е вътрешната спойка на цялостната постройка, отговаряща на концепцията на автора. В първата част, озаглавена „Подвигът на всеотзивчивостта и светоразбирането“, Звезданов се спира на „тоталия антропоморфизъм“, под чийто знак минава художественият свят на писателя. Не можем да не се съгласим, че той се проявява с еднаква сила почти както в предметяване на абстрактното, така и в одухотворяване на материалното — всичко се приотвяра в тяхите и призрачни пространства на душата. Наистина няма друг писател, у когото в такава степен „стихията на изображението да се превръща в стихия на очо-

вечаването, на пренамиране на човешкото навсякъде и във всичко“.

Най-интересното за мен в тази част беше онзи момент, където авторът прави паралел между Емилиан-Станевото схващане за живота и смъртта и това на Радичков. Разглежда се как умираат две птици в българската литература. Дватама писатели разрешават тази загадка съобразно своята философия за живота и смъртта. У Емилиан Станев величествената смърт на живото същество е надежда за безсмъртие. У Радичков тази надежда е вече безсмъртие. Нека си припомним как безсмъртната спирала на природата влиза вътре в човека и става тайнствена нежна спирала, която изписва своето тайнствено писмо в душата му. Тук безспорно се загатва и за самия творчески акт, който може да бъде безсмъртен. Ето защо този загатен финал на Радичковата птица е само „условен финал, а всъщност — поредна метаморфоза на живота по огромната спирала, която в другия си край пак води към живота“.

Звезданов тук отбелязва наистина нещо много важно и съществено за творческия свят на Радичков и за неговата оригинална философия за света. „Писателят не просто скъпява дистанцията между дух и материя — пише авторът, — той преодолява разликата между тях: всичко, което за нас е достойно на човешкия дух, сега е достойно на природата. И обратно — всичко, което за нас е материя, за него е вече пейзаж на душата, вместилище на духовност. Интересно е също и допълнението за „авторовата духовност, която в порива за самопостижение удължава себе си в света, присъства във всичко, в неунищожимото единство на материя и дух.“

Струва ми се, че разглеждайки антропоморфизма и зооморфизма у Радичков, Звезданов е пропуснал да сравни живописното му „виждане“ на човека, животните и природата с това в картините на Злато Бояджиев например. Тъкмо вникването в този „тайнствен диалог между човека, животното и природата“ е наистина едно художествено откритие, присъщо на Радичков в прозата, а на Злато Бояджиев — в живописата, и неговият корен, изгледа, е прабългарски. Безспорно приносни моменти в книгата на Звезданов са страниците, където се прави паралел между Гогол и Радичков и се очертава тяхната очевидна типологическа близост — като поетика и светоусещане. Изкушавам се да цитирам една мисъл на автора за това сравнение между двамата: „Но както Го-